

John K. Cox

North Dakota State University

Menstruáló apák és női „hidegháborúsok”: Transzgresszív maszkulinitás Danilo Kiš műveiben

A szerb-horvát-zsidó író, Danilo Kiš (1935-1989) alkotói munkásságát a fasizmus és a kommunizmus áldozatainak szenvedéseit feltáró novellák és elbeszélések jellemzik. Írásainak többsége önéletrajzi ihletésű, egyes részei pedig Magyarországon játszódnak. Kiš fikciós világát polifónia hatja át, a kulcsszerepeket azonban férfiak töltik be, így bőséges anyag tárul elénk a maszkulinitás tanulmányozásához. Néhány munkájában, mint amilyen a Jurij Golec című novella vagy az Esküvői vendégek című vers, a femininitás illetve maszkulinitás tradicionális elgondolását alkalmazza. Más írásaiban, mint például a Lant és sebhelyek című elbeszélésben, a hagyományos és kevésbé hagyományos maszkulinitás-képzetek keverékével találkozhatunk, míg Kiš remekműve, a Fövenyóra című regény, a maszkulinitás nem-hagyományos, transzgresszív ábrázolásmódjának iskolapéldája. A hagyományos maszkulin térnumtól való eltávolodás található meg Kiš pályájának egyik utolsó alkotásában, az 1989-es televíziós dokumentumfilm-sorozatban is, a Csupasz élet-ben. Ebben két volt szerb, immár izraeli zsidó nő meséli el saját történetét egyszerre áldozataként, túlélőjeként és vádlójaként annak a két pokoli rendszernek, melyet Kiš egész életében egyformának tartott és élete végéig a kettő közé helyezhető „egyenlőségjelnek” az alátámasztásával foglalkozott. Végző soron a gender-sztereotípiák transzgresszív használata csak az egyik eszköz Kiš kezében ahhoz, hogy feltárja annak a halálos másságnak az ajtaját, amely oly sok emberre süttött bélyeget a 20. század ideologikus diktatúrái alatt.

Bevezetés

Danilo Kiš polifonikus világában meglepően kevés női főszereplő akad. A 44. *Zsoltár* című korai holokauszt-regény fontos kivételt képez, hiszen egy vajdasági fiatal magyar zsidó nő történetét meséli el, aki teherbe esik Auschwitzban és gyermekével túléli a háborút. Ezzel együtt azonban Kiš női szereplői (s ami azt illeti, a férfi karakterek is) részlegesnek tűnnek még akkor is, ha közben jelentős befolyással rendelkeznek, s mintegy keresztülhányódnak a történeteken anélkül, hogy bárminemű háromdimenziós státuszt elérnének. Miközben egy ilyen felismerés megnehezíthetné munkáinak gender szempontú átfogó elemzését, úgy tűnik,

mégis marad némi tér a maskulinitással való bánásmód vizsgálatára Kiš regényeiben, lévén, hogy a kulcsszerepeket – főszereplőként vagy narrátorként – férfiak töltik be.

Jelen tanulmány meglehetősen egyszerű metodológiát követ. Danilo Kiš néhány, különböző műfajokban íródott munkáját vizsgálom a maskulin gender-sztereotípiák szempontjából, melyek a bibliográfiában szereplő munkák alapján lettek egybegyűjtve és összeállítva. Az elemzésre kerülő írások között szerepel a *Fövenyóra* [*Peščanik*] című regény, a *Lant és sebhelyek* [*Lauta i ožljci*] című elbeszéléskötet, valamint a *Csupasz élet* [*Goli život*] című dokumentumfilm. A maskulinitás hagyományos és nem-hagyományos feldolgozásmódjának rangsorolását követően a különböző művek elemzésével kísérletet teszek egyrészt arra, hogy megvilágítsam Kiš választásainak hátterét, másrészt pedig arra, hogy jellemezem a maskulinitás nem-hagyományos vagy transzgresszív leírásainak hatását azokra a történelmi reprezentációkra, melyekkel az olvasónak szembesülnie kell.

A kutatásom alapjául szolgáló maskulinitás-definíciók a bibliográfiában szereplő olvasmányok egységéből származnak. Ezek alapvetően egy viselkedésbeli jellemzőket tartalmazó rendszert képeznek, amely referenciakeretként működik az egyén természetének vagy tetteinek „maskulinként” való jellemzésére. Mindez egyfajta diszkurzust képez, amely létrehozza a maskulinitás rezsimjét, ami kihatással van a kapcsolatokra és kiindulási pontul szolgál a „férfiak”-ról való véleményalkotáshoz. Ezek a viselkedés- vagy gondolkodásmódok a következő összetevő-töredékeket tartalmazzák: apaság; hatalomról szóló fantáziák; racionalitás; a kocsmák, edzőtermek, barakkok, kolostorok társas „testvérisége”; elkülönülés a nők szférájától és a „femininitás” stigmatizációjától; a homoszexualitás megvetése; szenvedélymentesség, keménység és érzelmi önkontroll; kenyérkeresői szerep; erőszakosságra való hajlam; anti-intellektualizmus; kockázatvállalás; hierarchia.

A szövegek

Kezdjük az elemzést egy olyan Kiš-szöveggel, amely a gender-jellemzők egészen hagyományos leosztásával dolgozik. Ez a *Lant és sebhelyek* című kötet egyik hosszabb, már-már novellaszerű elbeszélése, „Jurij Golec” címen. A címadó alak egy idősödő író az 1970-es évek Párizsában; a férfi egy kelet-európai holokauszt-túlélő (*Az ég vére* [*Blood from the Sky*] című regény írója, Piotr Rawicz valós személyéről mintázva), aki az 1950-es évek óta Párizsban él. A férfi egy több nyelven beszélő tudós és az újonnan érkező emigránsok jótevője (vagy legalábbis bizalmasa). Golec felesége, Noemie nemrég hunyt el leukémiában. Már húsz éve elváltak, Golec mégis érzelmileg elveszett és

gyámoltalan ember benyomását kelti a nő halálát követően. Ugyanakkor az is kiderül róla, hogy hajdanán nagy nőcsábász volt. Golec ezekben a napokban két gyönyörű, fiatal kelet-európai (valószínűleg ukrán) nő, Dola és Natasha társaságában mutatkozik, s egy csapat párizsi pártfogolt és műértő nő is velük tart, mint például Mme d'Orsetti és Mme Ursula Randelis. Azt kell mondjam, hogy ennek a hosszú, meghitt, elégikus és sokat méltatott mesének nem a hegemónikus maszkulinitás kikérdezése áll a középpontjában; ha azonban ezt a fajta vizsgálati módot alkalmazzuk, látni fogjuk, hogy a nők vonzó protezsáltakként, a férfiak szexuális hódításainak lehetséges (és tényleges) „alkalmi célpontjaként”, vagy – amennyiben anyagilag elég tehetősek – tudósokként, műgyűjtőkként, ingyencekként és támogatókként vannak bemutatva. A férfiak eközben magányos farkasok, szoknyavadászok, külföldi háborús veteránok vagy gengszterek.

A kötet címadó elbeszélés-remeke, a „Lant és sebhelyek” a hagyományos és nem-hagyományos ábrázolás keverékével dolgozik. Marija Nikolajevna egy idősödő orosz emigráns, akivel Kiš Belgrádban találkozik még az 1950-es évek folyamán. A nő kapcsolata férjével, Nikolajjal, illetve fiatal és bohém bérlőjükkel, Kišsel hagyományosnak tekinthető abban az értelemben, hogy a nő nem vesz részt a férfiak magasröptű filozófiai beszélgetéseiben, sem a zeneszerzésben, sem az alkoholfogyasztásban. Mégis az ő története, az ő múltjának a sebhelyekkel teli női testre írt, némán feltárolt története vezérli az elbeszélést. (A sebhelyekkel teli test pedig csak akkor válik megközelíthetővé – csak akkor verbalizálódik –, mikor Kiš egy szívszaggató, nyugtalan látogatást tesz nála a nő régi barátaival Moszkvában.) Miután az orosz polgárháborúban a nő elvesztette gyermekeit és kis híján a saját életét is, a fiatal Kišhez fűződő ragaszkodása nem más, mint a politika veszélyeire való figyelmeztetés, valamint a törődés és a remény jelzőtüze egy örült és változó világban.

Kiš művei között a maszkulinitás nem-hagyományos ábrázolásának legerősebb esete a *Fövenyórában* olvasható. A probléma középpontját az apa személye jelenti; a regény tulajdonképpen az apa háborús tapasztalatainak vizsgálata számos belső monológgal, enciklopédikus kitéréssel és felsorolással, illetve sűrű intertextualitással. Számos gazdagon érzékeltetett, de közben rendszertelenül egymás mellé helyezett szemszögből állíthatjuk össze Eduard Sam sorsának hanyatlását és tragikus végét – ezek között a nézőpontok között megtalálható az apa saját nézőpontja, de ott van (érdekes módon) a narrátor szerepét magára öltő fiú nézőpontja, valamint a képzeletbeli, antiszemita kihallgató tiszt nézőpontja is.

A regényben Eduard a következő figyelemre méltó dolgokat cselekszi:

- Megállapítja, hogy „Rendkívüli izomerővel sem vagy megáldva: sőt a bicepszeim szinte nősek”,¹ hogy saját gyengeségét kihangsúlyozza.
- Tudatosan magáévá teszi „a női princípium” alapvető elemeit: szívét idegenekkel osztja meg, menstruál és áldott állapotba kerül.
- Szembenéz a kötelező kórházi ápolással mentális problémái miatt.
- Szégyenteljes halált hal – nem is egyszer, hanem hatszor, attól függően, hogy hogyan olvassuk a regényt. Nincs szó hősielemulásról. Halálra zúródik egy fal alatt, egy káposzta csizmája alatt, vizelés közben agyonlövik, és így tovább.
- Mikor a vonaton találkozik egy gyönyörű, ámde szomorú özvegygel, más férfiakra ruházza át azt a képességet, hogy a nő alsóneműjéről fantáziáljanak és elcsábítsák, miközben ő csupán arra érzi képesnek magát, hogy kalapját megbillentse a nő előtt és elmondjon neki egy verset.
- Megállás nélkül saját betegségeivel foglalkozik.
- Képtelennek bizonyul családja számára biztosítani az állandó jövedelmet, az otthont, a fizikai biztonságot, akárcsak a bútort is. Többször is említésre kerül „luftmenschi” státusza.

A sztereotípiák transzgressziójának egy másik példája rámutat, Kiš mennyire nem riadt vissza attól, hogy figyelmeztessen a történelem két testvér-torzulásának, a totalitárianizmus két megnyilvánulási formájaként egy kalap alá vett fasizmusnak és sztálinizmusnak (vagy egyszerűen kommunizmusnak) a halálos voltára és szörnyűségeire. Életének végéig ennek az „egyenlőségjelnek” az alátámasztásával foglalkozott; egyik utolsó terve egy négy részes televízió-sorozat volt *Csupasz élet* címmel. Az egyes epizódok nagyjából negyvenöt perc hosszúságúak, és Kiš mindegyikben egy-egy izraeli helyszínen jelenik meg – tengerparton, kibucokban, buja parkokban –, és interjúkat készít két szerb zsidó nővel, akik Jugoszláviából emigráltak a második világháborút követő időszakban. Mindkét nő, név szerint Jenny Loebel és Eva Nahir-Panić, túlélte mind a második világháború előtti jugoszláv antiszemitizmust, mind a holokausztot. Kiš kérdéseire adott válaszaikkal a félelem, az üldöztetés és a fokozatosan feleledő tudatosság narratíváját teremti meg a néző számára, ami párhuzamba állítható Kiš önéletrajzi tárgyú írásaival. A legárulkodóbb talán az, ahogy Kiš újra és újra felteszi nekik a kérdést, hogy hogyan kezdődtek bizonyos dolgok, ők vagy a többiek mikor figyeltek fel egyes eseményekre. Mindezzel az kap hangsúlyt, hogy Kiš számára milyen fájdalmas és lépcsőzetes folyamat volt rábredni a család széthullásának felszínes voltára, felismerni az ezzel való szembenézés

¹ Danilo Kiš, *Fövenyóra* (Budapest: Európa Könyvkiadó, 2007), 38.

veszélyeit, valamint ráeszmélni az agyonüldözött és végül nyomavesztett apjának sorsára. Loeb és Nahir-Panić elbeszélésében vannak még egyéb pontok is, melyek Kiš életének megrendítő szakaszait idézik fel. Nahir-Panić egy istálló-szerű alkotmányban élte át a háború alatti bujkálást, Loeb háború utáni fogsága idején pedig holttestek lepték el a Dunát. Loeb apját besorozták, ahogyan Kiš apjának is kötelező munkaszolgálaton kellett részt vennie; Nahir-Panić szüleit Auschwitzban ölték meg, ahogy magát Eduard Kiš is.

Ami azonban még rendkívül bűnbűnös teszi Loeb és Nahir-Panić esetét az az, hogy ők maguk is a jugoszláv kommunizmus kíméletlen üldöztetésének áldozataivá váltak. Így ők lesznek Kiš totalitáriánus elméletének élő bizonyítékai. Súlyos szenvedéseket éltek át mind a náci, mind a sztálinista idők alatt, de talán pontosabb azt mondani, hogy a hazai és a külföldi fasiszták és a szerveződő jugoszláv kommunisták egyaránt üldözték őket. A huszadik század tanulmányozása lényegbevágónak bizonyul, hiszen ez az idő lehetőséget adott a diktatórikus rendszerek ikerpárjának, melyek tömeges halálosztókká váltak. Egy komplexebb vizsgálat azonban rávilágít arra is, hogy az iker-diktatúrák (a fasiszmus és a sztálinizmus) a legsúlyosabb áldozatokat mégis a társadalom periferiájára szorult csoportoktól követelték: ebben az esetben azoktól a nőktől, akik történetesen zsidók is voltak. Amennyiben Kiš maga is célponttá vált a kommunizmus alatt – márpedig maga is nyilvánvaló ellenszenvvel viseltetett a kommunizmus gyakorlóinak kulturális ellenőrzésével és nacionalista képmutatásával szemben, miközben ténylegesen kiállt az áldozatok ügyéért –, a két nő életrajza ismét csak párhuzamosan halad Kiš történetével, sőt, bizonyos szempontból annak megerősítésévé válik.

A *Goli život*ot Izraelben forgatták 1989 márciusában, nagyjából fél évvel azelőtt, hogy Kiš megadta magát a ráknak, az őt emésztő gyilkos kórnak. Sajnálatos módon az 1990. február 12-15. között vetített tévésorozat elérhetősége még ma is meglehetősen korlátozott, hatása azonban felbecsülhetetlen. Egyfajta búcsúbeszéd formájában újra megfogalmazza a Kiš által feldolgozott témákat. Hogy felfoghassuk a film által elért érzelmi hatást, illetve hogy fogalmat alkothassunk egy ilyen ritkán látható elsődleges forrás finom struktúrájáról, néhány részletet mindenképp ismertetni kell a *Goli život*-ban szereplő interjúkról.

Mindegyik epizód egy lágyan ringó tengerparti képsorral kezdődik, melyet a dalmát Goli Otok szigetének halvány messzesége felé közeledő csónakból vettek fel. Goli Otok és két közeli szomszédja, Sveti Grgur és Prvić voltak Jugoszlávia politikai foglyok számára fenntartott koncentrációs (átnevelő) táborainak helyszínei az 1950-es évek folyamán. Az acélszürke víz és a szigetek csupasz fehérsége a Tel Aviv-i tengerparton készült jelenetben

tükröződik vissza, melyben Kiš és Jenny LoebL üldögélnek egy piknikasztalnál. Az interjúalanyok iker-otthonai közötti tematikus váltás végül egy sokkal zöldebb és sokkal otthonosabb helyszínnek ad teret a beszélgetés folytatására. A sorozat címe, mely nyilvánvalóan a sziget nevére játszik rá, még legalább két fordítást enged meg: az egyik lehetséges fordítás a „meztelen élet” az élet lelepleződésének értelmében, a másik pedig a „csupasz létezés”, azaz egy fejvesztett meneküléssel nyert élet, amelyért hatalmas árat kellett fizetni.

Az interjúk képei párhuzamosan pörögnek, néhány perces eltéréssel hol az egyik, hol a másik izraeli nőt láthatjuk. Nagyjából azonos sebességgel közvetítik a két nő 1930-as és 1950-es évek közötti tapasztalatait, Kiš pontos kérdései pedig kiváló érzékkel világítják meg a közös pontokat. Kiš azt akarja megtudni először a Niš-i születésű LoebLről és a Čakovec mellett egy katonai családban felnőtt Nahir-Panić-ról, hogy mikor és miként ébredtek rá először zsidó mivoltukra. Majd a nők csapdába esésének, vallatásának, munkaszolgálatának és kínzásának leírásán keresztül a dátumokra és nevekre összpontosítva Kiš megkérdezi, miként érzékelték először az antiszemita törvényhozást és politikai aktivitást. Míg Nahir-Panić egy ortodox jugoszláv katonatiszthez ment feleségül és a háború alatt a férfi rokonainál élt meglehetősen primitív körülmények között, LoebL elmenekült a belgrádi Sajmišteben lévő átmeneti táborból és csatlakozott a partizánokhoz. LoebL azonban a bolgárok elfogták és megkínózták, s végül a szovjet csapatok szabadították ki; tekervényes utakon sikerült hazatérnie, elkezdett jogot tanulni, és újságíróként munkát vállalt a *Politika* című lapnál. Írásait eleven humor és az igazság kiszínezésének elutasítása jellemezte, amivel magára vonta a hatóságok figyelmét, és jókora dossziét szedett össze az állambiztonsági hivatalban. Miután 1948-ban Tito szakított Sztálinnal, LoebL Szovjetunió párti (vagy Oroszország párti) magatartás gyanúja miatt letartóztatták; eközben Nahir-Panić férje is dorgálásban részesült „népellenes” orosz-pártolás miatt. Panić öngyilkos lett, majd Nahir-Panić-ot is letartóztatták, mikor visszautasította állítólagos politikai elhajlásainak megtagadását.

Noha LoebL és Nahir-Panić nem találkoztak egymással, mielőtt Izraelbe kerültek, a börtönben és a szigeten szerzett tapasztalataik rendkívül hasonlóak. Mindkettejüket egy adminisztratív eljárás során találták bűnösnek s ítélték börtönbüntetésre illetve a „társadalom számára hasznos munkára” a lakatlan szigeten. Mindketten említést tesznek a szigeten tartózkodó emberek közötti választóvonalról (illetve ellenszenvről), mely a *banda* (a bűnbánatot visszautasító ellenzékiek csoportjának) tagjai, valamint a *revidirane* vagy *revidirke* néven ismert (nézeteiket megváltoztató, azaz revidiáló) nők között húzódott. Az utóbbi csoportosulás tagjai most bizonyítani akarták

lojalitásukat a *brigádnak*, mely büszkén tekintett magára a szocializmus építésében való kollektív részvétel és a társadalmat szétválasztó szakadék áthidalása érdekében tett munkájuk jogán. A különösen makacs és megátalkodott nőekkel szembeni kegyetlen bánásmód a *bojkott* formájában nyilvánult meg, ami megtiltotta a többiek számára, hogy szóba álljanak ezekkel a nőekkel, és ami jóváhagyta a *revidirane* által ellenük elkövetett, olykor obszcenitásba átforduló erőszakos cselekményeket. A tűző napon végzett munka embertelen volt, orvosi ellátás pedig aligha akadt. Kiš biztatja a két nőt, hogy nevezzék meg vallatóikat és kínzóikat, és fogalmazzanak olyan pontosan, ahogy csak tudnak a táborbeli revelációjuk körülményeiről, valamint érzelmeik forrásáról és formálódásáról. Loebel végül megpróbálja szavakba foglalni a táborbeli tapasztalat torz anyagi körülményeit és meghatározni ennek a tapasztalatnak a helyét saját élettörténetének folyamában, Nahir-Panić narratívája azonban beleragad az érzelmi sokk és az elidegenedés állapotába, amit még az örök fülszaggató, vad, féllálati parancsai és rágalmozásai keltettek benne. A sorozat összefoglalójának azon pontján, mikor Kiš megpróbálja az iker-narratívákat valamiféle általános perspektívába belehelyezni, egyértelmű feszültség érzékelhető a két nő saját tapasztalataira vonatkozó értelmezésében: miután a kormány célkeresztjébe kerültek, mindketten érezték a régi barátokban és munkatársakban jelenlétük által előidézett hangulatváltást és félelmet. De azt is érezték, hogy a kormány provokációiban sokkal erősebb volt az antiszemitizmus jelenléte, mint általában a társadalom egészében. Mindazonáltal mindkét nő megtagadta a másokat gyanúba keverő dokumentumok aláírását, s tették mindezt a mindkét rezsim alatt őket érő jelentékeny nyomás és kegyetlen bánásmód ellenére. Két újabb áldozat, akik nem hajlandóak lemondani arról a jogukról, hogy igazságban éljenek. Ez a két nő, akiket a körülmények sodrása disszidensekké változtatott hasonlóan a Kiš életművében felbukkanó művészekhez, aktivistákhoz és értelmiségiekhez, bőszen ragaszkodik ehhez az egyetlen joghoz, még akkor is, mikor a kormány egyedül arra ad nekik lehetőséget, hogy a mindennapi élet gyakorlati, járulékos kiváltságaiért könyöröghessenek fogvatartóikhoz.

Összegzés

Véleményem szerint Kiš rendkívül erős egyensúlyt teremt a gendersztereotípiák között. Időnként feminizálja a társadalmat és a politikát (valamint annak áldozatait), ahogyan például egyik 1955-ös, *Esküvői vendégek* [*Wedding Guests*] című versében:

Elhagyják házamat az esküvői vendégek

Feketébe öltözve
Elvitték anyámat

Fehérbe öltözve elvitték nővéremet

Szívem egyformán hallja
A döngő harangot
És a konduló ágyút

Az esküvői vendégek
itthagyják házamat

Míndeközben Kiš politikatörténeti vizsgálódása a *Goli život* két női szereplőjének életrajzán keresztül egyértelműen kifelé és felfelé mozog a női politikai megtorlás birodalmából. Ezek a nők túlélők, és szavaikkal, valamint az életük szolgáltatva bizonyítékokkal segítik Kišt a totalitarizmus elleni küzdelemben.

Még az apja „zavaros története” utáni hajsza, a Soá nihilizmusával szembenálló mindent felemészítő önéletrajzi indíttatás, mely több évtizeden keresztül hajtotta Kiš irodalmi munkásságát – még ez is a gender tekintélyromboló használatát mutatja. Az apja elkínzott személyiségét – hiszen ő nemcsak „más” volt, hanem egy kísértetek üldözötte alkoholista pátriárka is – talán akkor olvassuk legbölcsebben, összhangban a „női princípiummal” s a transzgresszív (anti-)maszkulinitással, ha ezt az apa gyengeségének elismeréseként értelmezzük – ugyanakkor azonban ez saját gyengeségünk elismerése is kell legyen, hiszen többé nem hagyatkozhatunk rá elégedetten a diszkurzusnak és a józan észnek arra a képességére, hogy az meg tudja fejteni számunkra a „miérteket” egy család embertelen üldöztetése mögött. Más szavakkal, az apa összetett maszkulinitása valójában úgy működik, ahogyan zsidó volta funkcionál üldözői szemében – egyszerűen utólagos igazolása mindennek. Hiszen mi történik, ha a család rendhagyó nyelvi, etnikai és személyiségi vonásai felkeltik a falusiak és a fasiszták figyelmét és gyűlöletét – mintegy sokkal tapasztalatibb és egyénre szabottabb útvonalként a faji és gender-sztereotípiák által felkínált „másság” felé?

Hivatkozott irodalom

Connell, R.W. & James W. Messerschmidt. 2005. "Hegemonic Masculinity: Rethinking the Concept." *Gender and Society* 19:6 (December), 829-859.

- Cox, John K. 2012. "Pannonia Imperilled: Why Danilo Kiš Still Matters." *History* 97:4 (October), 591-608.
- Forth, Christopher E. 2008. *Masculinity in the Modern West: Gender, Civilization and the Body*. New York: Palgrave Macmillan.
- Jackson, Peter. 1991. "The Cultural Politics of Masculinity: Towards a Social Geography." *Transactions of the Institute of British Geographers* 16:2, 199-213.
- Kiš, Danilo. 1989. *Goli život [Csupasz élet]*. Dokumentumfilm. Rend. Aleksandar Mandic.
- . 1990. *Hourglass: A Novel*. Ford. Ralph Manheim. New York: Farrar Straus Giroux, 1990.
- . 2012a. "Jurij Golec." In *The Lute and the Scars: Stories*. Ford. John K. Cox. Champaign, IL: Dalkey Archive, 22-51.
- . 2012b. "The Lute and the Scars." In *The Lute and the Scars: Stories*. Ford. John K. Cox. Champaign, IL: Dalkey Archive, 52-68.
- . 2012c. *Psalm 44: A Novel*. Ford. John K. Cox. Champaign, IL: Dalkey Archive.
- . 2003. "Svatovi." In *Pesme i prepevi*. Beograd: Prosveta.
- Kronsell, Annica. 2005. "Gendered Practices in Institutions of Hegemonic Masculinity: Reflections from Feminist Standpoint Theory." *International Feminist Journal of Politics* 7:2 (June), 280-298.
- Nye, Robert A. 2005. "Locating Masculinity: Some Recent Work on Men." *Signs* 30:2 (Spring), 1937-1962.
- Rawicz, Piotr. 2003. *Blood from the Sky*. Ford. Peter Wiles. New Haven, CT: Yale University Press.